

УДК 343.2.01:343.91-053.6 (477)

Є. С. Назимко,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник, начальник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту МВС України

ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття присвячена характеристиці інституту покарання неповнолітніх. На основі авторського алгоритму до характеристики кримінально-правових інститутів піддано аналізу базові та додаткові ознаки інституту покарання неповнолітніх. Зазначається, що цей інститут поєднує кримінально-правові норми, які визначають мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарань неповнолітнім. Обґрунтовується теза про те, що інститут покарання неповнолітніх регулює суспільні відносини, пов'язані з обранням судом виду та розміру покарання неповнолітньому, який вчинив злочин. Ці суспільні відносини породжуються специфічним юридичним фактом: встановленням судом того, що саме неповнолітній вчинив саме злочин; відсутністю в суду можливості застосування до неповнолітнього некаральних засобів кримінально-правового впливу. Наголошується на існуванні аутентичних принципів інституту покарання неповнолітніх.

Ключові слова: характеристика, кримінально-правовий інститут, неповнолітній, ювенальне кримінальне право, покарання.

Інститут покарання неповнолітніх (далі – ІПН) є генеральним інститутом підгалузі ювенального кримінального права. Від його пізнання залежить повноцінне функціонування останньої. У зв'язку з цим подальше визначення актуальності запропонованої теми є недоцільним.

Кримінально-правові інститути (далі – КПІ) піддавались аналізу у працях Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, О. П. Гороха, О. О. Дудорова, О. О. Житного, О. М. Литвинова, А. А. Музики, В. О. Навроцького, М. І. Панова, Ю. А. Пономаренка, О. В. Харитонові та інших провідних вітчизняних вчених. Необхідно відмітити, що дослідження КПІ здійснювались за критеріями, розробленими теорією права взагалі (наприклад, у працях П. В. Хря-

пінського¹, А. М. Яценка², С. О. Муратової³). Власних остаточних правил, або алгоритму, аналізу КПП вітчизняна наука ще не виробила, не говорячи вже про аналіз окремих з них. У зв'язку із зазначеним, метою запропонованої статті є отримання характеристики інституту покарання неповнолітніх через аналіз його ознак.

Відмітимо, що аналіз ознак КПП має здійснюватись на відповідній теоретичній базі. Нами було запропоновано власний підхід до загальнотеоретичної характеристики вказаних елементів системи кримінального права⁴. Використовуючи його, спробуємо досягти мети, поставленої у цій статті.

Характеристику КПП слід здійснювати через аналіз його ознак, які поділяються на *базові* (ті, які походять з самого поняття КПП), та *додаткові* (ті, що надають можливість охарактеризувати специфічні риси КПП або здійснити поглиблену класифікацію інститутів).

Базовими ознаками КПП є: 1) галузева приналежність правових норм, що утворюють КПП; 2) зовнішнє оформлення (нормативне закріплення КПП у положеннях законодавства про кримінальну відповідальність); 3) предмет регулювання КПП; 4) завдання КПП; 5) принципи КПП. Додатковими ознаками є такі: 1) домінуючий метод кримінально-правового регулювання; 2) структура (внутрішня побудова) КПП; 3) спеціалізація кримінально-правового матеріалу; 4) функції КПП; 5) взаємозв'язок з інститутами кримінального та інших галузей права.

Перейдемо до характеристики ІПН за зазначеним алгоритмом.

---

¹ Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / П. В. Хряпінський ; НЮАУ імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 628 с.

² Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія / А. М. Яценко. – Х. : НікаНова, 2014. – 388 с.

³ Муратова С. О. Судимість в системі інститутів Загальної частини кримінального права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. О. Муратова ; НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. – Х., 2015. – 229 с.

⁴ Назимко Є. С. Кримінально-правовий інститут: загальнотеоретичний підхід до характеристики та аналіз базових ознак / Є. С. Назимко // Європейські перспективи. – 2016. – № 1. – С. 115–127; Назимко Є. С. Кримінально-правовий інститут: аналіз додаткових ознак / Є. С. Назимко // Право.ua. – 2016. – № 1. – С. 43–52.

Галузева приналежність правових норм, що утворюють ППН. Покарання взагалі та покарання неповнолітніх зокрема – категорії суто кримінально-правові та мають використовуватись виключно у кримінальному праві. Однак, в юридичній науці зустрічаються випадки застосування поняття «покарання» поза межами наук кримінально-правового циклу. Так, В. К. Колпаков, досліджуючи адміністративно-правове стягнення у контексті адміністративно-правової реформи, зазначає, що «первісним і фактичним призначенням стягнення є покарання за вчинок (адміністративний проступок)»⁵. У деяких державах таке застосування набуло законодавчого визначення. Наприклад, у ч. 1 ст. 3.1. Кодексу про адміністративні правопорушення Російської Федерації адміністративним покаранням є встановлена державою міра відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, яка застосовується з метою попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами⁶. Навряд чи використання такого визначення адміністративного примусу є виправданим, оскільки відбувається підміна понять, які стосуються різних галузей права.

Слід зазначити, що «каральний» підхід до визначення поняття адміністративної відповідальності в цілому зводить нанівець сутність та призначення інституту самої адміністративної відповідальності. Під адміністративною відповідальністю прийнято розуміти застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення. У ч. 2 ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) зазначено, що адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

---

⁵ Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : монографія / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 326.

⁶ Кодекс об административных правонарушениях Российской Федерации от 30 декабря 2001 г. № 195-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/popular/koap/13_3.html#p223. – Загл. с экрана.

Зрозуміло, що ППН утворюють кримінально-правові норми. Але які саме? Оскільки у науці кримінального права немає сталого визначення ППН, звернемось до результатів досліджень, присвячених інституту покарання у цілому.

Під інститутом покарання в науці кримінального права слід розуміти сукупність споріднених норм, які визначають види і систему покарань, регулюють суспільні відносини у сфері встановлення (зміни, доповнень), призначення і звільнення від покарання, якій притаманні певні спільні характерні риси, що визначають підстави, принципи і мету покарання⁷. В. Махінчук під інститутом покарання пропонує розуміти сукупність кримінально-правових норм і принципів, які визначають і регулюють суспільні відносини у сфері покарання, містять вичерпний перелік (систему) покарань у кримінальному праві, принципи та мету покарання, підстави і загальні засади призначення та звільнення від покарання⁸.

Вважаємо, що зазначене розуміння інституту покарання є занадто широким, оскільки включає й окремий повноцінний інститут – звільнення від покарання та його відбування⁹. У зв'язку із цим, ППН поєднує кримінально-правові норми, які визначають мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарань неповнолітнім.

Зовнішнє оформлення (нормативне закріплення у положеннях законодавства про кримінальну відповідальність). Оскільки ППН поєднує кримінально-правові норми, що визначають мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарань неповнолітнім, то він набуває нормативного закріплення як в положеннях Загальної частини, так і в санкціях статей (частин статей) Особливої частини КК України. Основний масив зазначених кримі-

---

⁷ Махінчук В. Інститут покарання: критерії визначення адекватності / В. Махінчук // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 9. – С. 83.

⁸ Там само. – С. 84.

⁹ Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / Є. О. Письменський ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2014. – С. 6, 9, 11–13, 22–24.

нально-правових приписів міститься в Загальній частині КК України. Законодавче ядро цього інституту утворюють нормативні приписи Розділу XV Загальної частини КК України (ст.ст. 98–103). Однак, ураховуючи те, що зазначеними приписами регулюються лише особливості покарання неповнолітніх (тобто вони є спеціальними), до складу ІПН входять й відповідні загальні норми (це, зокрема, такі ст.ст. 22, 50, 53, 55, 56, 57, 60, 63, 65-73). Санкції статей (частин) статей КК України також необхідно розглядати в якості нормативних приписів, що входять до складу ІПН.

Предмет регулювання. Оскільки кримінальне право як матеріальна галузь публічного права своїм предметом має регулювання специфічними правовими засобами всієї сукупності відносин, що складаються між державою та особою, яка його вчинила¹⁰, ІПН має дві специфічні риси. Перша – це те, що він оперує єдиним найспецифічнішим засобом державного примусу – покаранням. Друга – це те, що особа, яка його вчинила, теж наділена специфічними правовими ознаками, а саме – неповноліттям (дитина віком від 16 років; у певних, передбачених законом випадках – від 14 років).

До предмету регулювання ІПН входять суспільні відносини, пов'язані з обранням судом виду та розміру покарання неповнолітньому, який вчинив злочин. Зазначені суспільні відносини породжуються конкретним юридичним фактом, а саме – вчиненням злочину неповнолітнім. Однак, такий юридичний факт є складовим предмету регулювання більш узагальненої кримінально-правової категорії – ювенального кримінального права. Специфічність юридичного факту для ІПН полягає в тому, що зазначений інститут «починає працювати» лише за таких обставин: встановлення судом того, що саме неповнолітній вчинив саме злочин; відсутність у суду можливості застосування до неповнолітнього некаральних засобів кримінально-правового впливу.

---

¹⁰ Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна та ін. – К. : ВАІТЕ, 2015. – С. 50

Завдання. У межах завдань, які вирішує кримінальне право як галузь права, кожен його інститут виконує конкретно визначені завдання, що підкреслюють його специфіку та роблять неповторним у механізмі кримінально-правового регулювання.

Які ж завдання стоять перед ІПН? Оскільки зазначений інститут охоплює норми як предметного (система покарань, вид та розмір покарання), так і функціонального значення (призначення покарання), то і завдання у нього є певною мірою є специфічними. Вони полягають у забезпеченні належного обрання та призначення судом покарання неповнолітньому, який вчинив злочин. Ці завдання деталізуються за такими напрямками: визначення адекватної системи покарань з урахуванням особливостей неповнолітніх та потреб суспільного розвитку; забезпечення суду належним інструментарієм для обрання найоптимальнішого виду та розміру покарання для неповнолітнього.

Як бачимо, специфіка завдань, які виконує ІПН, надає можливість охарактеризувати його як нетиповий, предметно-функціональний КПІ.

Принципи. Як було вже зазначено, принципами ІПН є відправні і базові ідеї та засади ювенального кримінального права, які визначають сутність, зміст і побудову цього інституту з урахуванням біосоціальних та психофізіологічних особливостей досліджуваної категорії осіб¹¹. Під час характеристики ІПН мають бути піддані аналізу лише ті принципи, які визначають саме специфіку цього інституту, його особливості та підкреслюють самостійність у системі галузі кримінального права. У зв'язку із зазначеним, коло (система) цих принципів є обмеженим порівняно з принципами кримінального права.

Головним принципом ІПН є принцип урахування біосоціальних та психофізіологічних особливостей неповнолітніх у законодавстві та правозастосовній практиці. Інші принципи ІПН є похідними від цього принципу та перебувають в основі виражених, соціально- та гуманістично-детермінованих норм

---

¹¹ Назимко Є. С. Принципи інституту покарання неповнолітніх / Є. С. Назимко // Вісн. Кримінолог. асоц. України. – 2016. – № 1. – С. 75–89.

сучасного ювенального кримінального права багатьох країн світу у XXI ст. До них слід відносити такі: принцип співрозмірності, принцип неприпустимості/заборони застосування по відношенню до неповнолітніх найсуворіших видів покарання; принцип застосування до неповнолітнього позбавлення волі лише як крайнього заходу та на найменший термін часу; принцип широкого застосовування виховних, трудових, наглядових, освітніх, соціально-орієнтованих, профілактичних, тобто суто некаральних заходів.

Домінуючий метод кримінально-правового регулювання. Ураховуючи те, що кримінальне право є класичною галуззю публічного матеріального права, основним методом кримінально-правового регулювання є імперативний. Однак, останнім часом у кримінально-правову матерію все частіше проникають засоби диспозитивного методу (варто лише згадати ч. 5 ст. 65 КК України, відповідно до якої у випадку затвердження вироком угоди про примирення або про визнання вини суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди).

У зв'язку з цим домінуючий метод кримінально-правового регулювання конкретного КПН необхідно встановлювати через аналіз предмета останнього. Для ППН головним методом кримінально-правового регулювання є імперативний метод, оскільки саме він пов'язаний з визначенням караності діяння на законодавчому рівні, а також призначенням конкретної міри покарання неповнолітньому.

Водночас, не слід забувати про окремі риси диспозитивності, властиві ППН. Це стосується таких засобів, як пом'якшення покарання та призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. На цей час зазначені засоби за своєю суттю є загальними (застосовуються незалежно від віку особи, яка вчинила злочин), що позбавляє їх певних важелів суто ювенального впливу.

Структура (внутрішня побудова). Ураховуючи обсяг суспільних відносин, які регулює ППН, внутрішні зв'язки субординації кримінально-правових норм, які його утворюють, та його архітекtonіку, зазначений інсти-

тут необхідно охарактеризувати як складний (такий, що має у своїй структурі підінститути, які регулюють певну групу суспільних відносин та утворюють єдине та неподільне ціле з нормами усього інституту).

В межах ПН необхідно виокремлювати два підінститути: 1) підінститут видів покарань, що застосовуються до неповнолітніх; 2) підінститут призначення покарання неповнолітнім. Як зазначають фахівці, перший у відриві від другого є вельми «німецьким»¹². Функціонування зазначених підінститутів окремо є неможливим. Лише у комплексі норми, якими встановлюються мета, види та розміри покарання, з нормами, які визначають порядок призначення покарання неповнолітнім, можуть бути ефективними.

Аналіз спеціалізації кримінально-правового матеріалу, який утворює ПН, доводить, що цей інститут є диференційованим. Його виникнення пов'язано з необхідністю поглибленого та особливого регулювання суспільних відносин, пов'язаних з призначенням покарань неповнолітнім, які вчинили злочин.

Сучасний стан диференціації ювенальних кримінально-правових норм в статусі «особливостей» на рівні КК України є, безперечно, результатом розвитку суспільних відносин, наукової думки та кримінально-правової політики. Такими були потреби ювенальної практики у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Диференціація відбулась на рівні системи покарань, їх видів та розмірів, загальних засад призначення покарання. Однак диференціація має відбуватись комплексно, з урахуванням усіх компонентів, з яких складається ПН. До тих пір, поки не буде диференційовано такі вагомі складові, як мета покарання, спеціальні правила призначення покарання, кримінально-правові санкції, ПН не може функціонувати як повноцінний інститут.

---

¹² Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Коновалової Аліни Юріївни «Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / О. О. Дудоров // Атестаційна справа здобувача наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право Коновалової Аліни Юріївни. Назва дисертації – «Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України». Архів Міністерства освіти і науки України. Справа № 3768/12. – 2012. – С. 5.

Функції. ПН за функціональним призначенням відносно суспільних відносин, що регулюються нормами кримінального права, можна охарактеризувати як охоронний. Проте зазначене твердження стосується лише побудови кримінально-правових санкцій, визначення виду та розміру покарання.

Норми, якими встановлена процедура призначення або звільнення неповнолітнього від покарання та його відбування, є регулятивними, оскільки містять приписи щодо правил вибору міри застосування покарання неповнолітнім або звільнення від нього. Адресатами цих норм, перш за все, є особи, які застосовують закон, а також неповнолітні, яких безпосередньо стосується обрання міри заходу державного примусу за вчинений ними злочин.

На таке функціональне призначення інституту покарання неповнолітніх вказує також О. М. Литвинов у своїх висновках щодо регулятивних та охоронних кримінальних правовідносин. Як предмети регулятивних кримінальних правовідносин вчений виокремлює, зокрема такі: завдання кримінального права; підстави кримінальної відповідальності; співучасть у злочині; повторність, сукупність та рецидив злочинів; покарання та його види; призначення покарання; звільнення від покарання та його відбування; судимість; особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх; види злочинів та покарання за їх вчинення, передбачені в Особливій частині КК України. До предмета охоронних кримінальних правовідносин вчений відносить, зокрема: покарання; звільнення від покарання та його відбування; судимість¹³.

Узагальнюючи зазначене, можна зробити висновок, що інститут покарання неповнолітніх у кримінально-правовому механізмі регулювання суспільних відносин має охоронний щодо до цих відносин характер. Разом із тим він містить регулятивні норми, спрямовані на розв'язання внутрішніх потреб вказаного інституту.

---

¹³ Кримінальне право України (у питаннях та відповідях): навч. посіб. / Литвинов О. М., Житний О. О., Васильєв А. А. та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. – Х. : НікаНова, 2015. – С. 16.

Взаємозв'язок з нормами кримінального та інших галузей права. За цією ознакою можна встановити наскільки ІПН є відкритим, яким чином на його формування, розвиток та функціонування впливають зовнішні щодо нього правові (нормативні) чинники.

ІПН взаємодіє з нормами кримінального процесуального (особливо ювенальними – Главою 38 КПК України) та кримінально-виконавчого права, якими регламентовано особливості відбування певних покарань неповнолітніми. Слід окремо наголосити на взаємозв'язку ІПН з нормами трудового права щодо особливостей праці неповнолітніх, оскільки призначення покарань у виді громадських та виправних робіт відбувається з урахуванням цих особливостей. Досліджуваний інститут перебуває у взаємозв'язку з нормами цивільного права (наприклад, урахуваючи положення ч. 1 ст. 99 КК України). Зрозуміло, що це не повний перелік зовнішніх нормативних зв'язків ІПН.

За цією ознакою розглядуваний інститут можна охарактеризувати як міждисциплінарний, тобто такий, що включає норми не тільки галузей кримінально-правового циклу, а й інших галузей права. З метою забезпечення всебічного функціонування ІПН, належного регулювання суспільних відносин ним залучається інструментарій «некаральних» галузей права. Завдяки цьому відбувається перманентне інтегрування ювенальних правових концепцій та теорій, виникнення окремих ювенальних підгалузей у системі галузей національної системи права.

Таким чином, можемо зробити декілька висновків.

Перший. Характерні риси ІПН полягають у тому, що відповідно до базових ознак він:

- поєднує кримінально-правові норми, які визначають мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарань неповнолітнім;
- набуває нормативного закріплення в положеннях Загальної та Особливої частин КК України;

– регулює суспільні відносини, пов'язані з обранням судом виду та розміру покарання неповнолітньому, який вчинив злочин. Ці суспільні відносини породжуються специфічним юридичним фактом: встановленням судом того, що саме неповнолітній вчинив саме злочин; відсутністю в суду можливості застосування до неповнолітнього некаральних засобів кримінально-правового впливу;

– є предметно-функціональним, оскільки виконує специфічне завдання (у загальному вигляді – забезпечення належного обрання та призначення судом покарання неповнолітньому, який вчинив злочин);

– заснований на принципі урахування біосоціальних та психофізіологічних особливостей неповнолітніх у законодавстві та правозастовній практиці.

Другий. Аналіз додаткових ознак ІПН дає підстави для висновку, що цей інститут:

– є втіленням імперативного методу кримінально-правового регулювання, хоча і не позбавлений окремих рис диспозитивності;

– є складним та включає два підінститути: 1) видів покарань, що застосовуються до неповнолітніх; 2) ризначення покарання неповнолітнім;

– є диференційованим. Його виникнення пов'язано з необхідністю поглибленого та особливого регулювання питань, щодо призначення покарань неповнолітнім, які вчинили злочин;

– виконує охоронну функцію, разом із тим містить регулятивні норми, спрямовані на розв'язання внутрішніх потреб;

– є міждисциплінарним, включає норми не тільки галузей кримінально-правового циклу, а й інших галузей права.

Назымко Е. С. Характеристика інститута покарання неспевершеннолетних

Статья посвящена характеристике института наказания неспевершеннолетних. На основе авторского подхода к характеристике уголовно-правовых институтов проанализированы базовые и дополнительные признаки института наказания неспевершеннолетних. Отмечается, что этот ин-

ститут объединяет уголовно-правовые нормы, определяющие цель, систему (виды и размеры), особенности назначения наказания несовершеннолетним. Обосновывается тезис о том, что институт наказания несовершеннолетних регулирует общественные отношения, связанные с избранием судом вида и размера наказания несовершеннолетнему, совершившему преступление. Эти общественные отношения порождаются специфическим юридическим фактом: установлением судом того, что именно несовершеннолетний совершил именно преступление; отсутствием у суда возможности применения к несовершеннолетним некарательных средств уголовно-правового воздействия. Отмечается существование аутентичных принципов института наказания несовершеннолетних.

Ключевые слова: характеристика, уголовно-правовой институт, несовершеннолетний, ювенальное уголовное право, наказание.

Nazymko Y. S. The characteristics of juvenile penalty institution

The article concerns the characteristics of juvenile penalty institution. Under the author's algorithm the characteristics of the penal and legal institutions include analysis of the basic and additional features of juvenile penalty institution. It is noted that this institution unites the penal and legal norms which define the goal, system (types and dimensions), singularities of sentencing juvenile offenders to serve a penalty. The author defends his thesis about juvenile penalty institution's role on regulation of social relations concerning court prerogative to choose the type and dimension of a penalty relating to a juvenile offender. These social relations are the consequences of the specific judicial fact: court establishes a fact that exactly a juvenile committed precisely an offence; court has no opportunity to impose non-punitive measures of a criminal and legal influence on a juvenile offender. It is stressed that the authentic principles of juvenile penalty institution exist.

Key words: characteristics, penal and legal institution, juvenile, juvenile penal law, penalty.